

Сергій Жовтий,

аспірант,

*Київський національний університет імені Т. Шевченка,
історичний факультет*

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА РОСІЙСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ ТА СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ У XVII СТОЛІТТІ

Розглядається питання впливу української духовної літератури на російську літературу та взагалі суспільно-культурне життя у XVII столітті. Цей процес є початком широкого українського впливу на російську культуру, що відбувався в другій половині XVII – XVIII століттях.

Ключові слова: духовна література, книгодрукування, богослужбові книги, цензура

Перший період українсько-російських літературних і культурних взаємин (кінець XVI – перша половина XVII століть) має виразну релігійну забарвленість, і таке спілкування обмежувалось, перш за все, людськими контактами, а також проникненням до Москви книг, здебільшого богословського характеру. Людський фактор відіграв найголовнішу роль, оскільки вихідці з Києва обіймали важливі посади в церковній ієрархії або у сфері культури й політики, засновували школи й друкарні, знайомлячи Москву з новими ідеями, книгами, новим поглядом на світ [15, с.128].

Літературною мовою, що використовувалась у релігійній та науковій літературі як у Московській державі, так і в Україні, була церковнослов'янська. Але редакція цієї мови в Києві і в Москві до другої половини XVII століття сильно відрізнялась. Ці відмінності стосувались як словарного складу, так і синтаксису та стилістики. Вже при патріархові Никоні київська редакція церковнослов'янської мови витіснила московську в богослужбових книгах. Пізніше цей процес спостерігається і в інших видах літератури, і таким чином основою російської літературної мови, в епоху Петра I, стала церковнослов'янська мова київської редакції [14, с.169–170]. Відомий американський філолог і літературознавець російського походження Р. Якобсон так висловлювався з цього приводу: «Украинские элементы начали просачиваться в русский литературный язык на рубеже XVII столетия в качестве носителей вестернизации и секуляризации... После украинско-русского воссоединения (1654) поток украинских книжников в русские культурные центры усиливается на протяжении второй половины XVII – начала XVIII веков... Ближе к концу XVII века происходит сильная украинизация и тем самым также и полонизация русской литературы» [22, с.60].

В 1976–1990 роках вийшло три томне видання – каталог українських книг XVI–XVII століть, що зберігаються в сховищах Російської державної бібліотеки (колишня Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна) в Москві – «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.», яке підготували фахівці відділу рідкісної книги вказаної бібліотеки. Зокрема, в першому томі зафіксовано книги, видані від початку українського книгодрукування – 1574 року до початку Визвольної війни 1648–1654 років [16]. Із 160 відомих кириличних видань України 1574–1648 років тут науково описано

95 найбільш цінних стародруків двадцяти українських друкарень. А всього у фондах Російської державної бібліотеки в Москві зберігається близько 850 українських книг [3, с.58]. Це дає змогу уявити, наскільки популярною була українська книга в Росії у згаданій період.

Друге та третє десятиліття XVII століття стали часом розквіту української науки і літератури греко-слов'янського характеру. Саме в той час з'явилося дві фундаментальні філологічні праці – «Словенська граматика» Мелетія Смотрицького та «Лексіконъ славенороскій и имен тлькованіе» Памви Беринди [13, с.10]. До першої чверті XIX століття «Граматика» Смотрицького була основним підручником церковнослов'янської мови, який багато раз перевидавався, в Росії, зокрема, «Граматика» була перевидана у 1648 і 1721 роках [8, с.105]. А виданий у Києві 1627 року «Лексіконъ славенороскій и имен тлькованіе» Памви Беринди є однією з кращих праць східнослов'янської лексикографії XVII століття. У друкованому вигляді і в численних рукописних копіях словник Памви Беринди був поширений у Росії, його також використовували укладачами пізніших східнослов'янських словників практично до другої половини XIX століття. Він відіграв важливу роль в історії української, російської, білоруської і навіть румунської лексикографії [7, с.5–6]. Що стосується самого ієромонаха Памви Беринди, то він 1624 року був направлений у Москву для виправлення церковних книг [1, с.542–543].

Книги київського друку на початку XVII століття досить вільно поширювались у Москві і Московській державі. Проте з того часу, коли Московським патріархом став Філарет (1619–1633), який з недовірою ставився до українців, і киян зокрема, ця недовіра поширилась і на книги українського друку. Російська цензура досить пильно слідувала навіть за тими книгами, які були щойно надруковані в українських друкарнях і ще не встигли потрапити в Москву. Так «царський холоп Оська Щербатой» – рильський воевода в 1630 році повідомляє Розрядний приказ про відправку в Москву для ознайомлення книг, надрукованих в українських друкарнях «Евангелие учительное» та «Маргарит» [2, с.90–92].

Всю складність шляху київської літератури до Москви в той час яскраво засвідчує доля творів Кирила Транквіліона-Ставровецького. Його збірка повчань «Евангеліе учительное» (1619) була спалена в Москві 4 грудня 1627 року, оскільки, як сказано в грамоті царя Михайла Федоровича, «в его слоге сьскалось много ереси и супротивства древним учительным Евангильям». Проте відомо, що патріарх Никон мав цю книгу в бібліотеці Ново-Єрусалимського монастиря, а патріарх Йоаким у 1675 році читав на проповіді повчання Транквіліона. В той самий час було перекладене «с белороссійского языка на словенскій великороссійскій» «Зерцало богословіи», автором якого також був Кирило Транквіліон-Ставровецький. Крім того, його твори набули неабиякої популярності в середовищі старообрядців. Дмитро Чижевський відносить «Евангеліе учительное» Транквіліона до «початків барокової проповіді» [15, с.136].

Досить вдало у своєму творі «Екзотезис» (1629) Мелетій Смотрицький відповів на обвинувачення в «латинізмі» та ересі надто «ревним» православним, і в тому числі московським ієрархам, які занадто пильно слідували за чистотою православної літератури: «Целуй Бессія, который научает тебя произносить с кафедры. Хорошо мне известно, что без него скрипели бы твои колеса, как у

возниці без мазниці. Один на кафедрі с Оссорієм, другою с Фабрицієм, третій с Скаргою, а иные и с другими проповедниками римской церкви, без которых вы ни шагу, а все-таки, по вашему, эти наставники еретики, вы-же, которые не можете без них иметь собственных проповедей – вы православные!» [12, с. 184].

В середині XVII століття, за словами І. Ротара, Російська православна церква досягла «церковно-ієрархічної зрілості», в результаті чого назріла необхідність озирнутись навколо, щоб дізнатись, чим до того часу жила російська релігійна думка. Такий пошук виявив надзвичайну недолугість духовної освіти та управління. Духовна література до того часу, розповсюджувалась в Росії хаотично: церква не знала, скільки і яких саме було в Росії перекладів книг, яких саме авторів, якою була якість цих перекладів. Унаслідок слабого інтелектуального рівня ієрархів російської церкви поширилась велика кількість фальшивих творів.

Стан церковної богослужбової літератури був не кращим. Російській церкві довелося з нуля почати виправлення богослужбових книг, поширювати в суспільстві правильно перекладену та впорядковану писемність. Щоб здійснювати таку роботу, було недостатньо тих освітніх сил, якими володіла Москва, для цього були потрібні глибокі філологічні знання.

І тоді погляди московського уряду звернулись на Україну, тут, і головним чином у Києві, вони сподівалися знайти ті кадри, яких не було в Росії. Такими були причини, що спонукали московський уряд, який шукав виходу з такого становища, звернутись у Київ з проханням знайти вчених людей [10, с. 15–16].

Скажімо, в часи патріарха Йосифа (1642–1652) переклад Біблії з грецької на слов'янську мову здійснювався при безпосередній участі викликаних із Києва вчених монахів, а книги київського, та взагалі українського й білоруського друку стали зразком для російського книгодрукування [20, с. 3]. В 1649 році, саме для перевірки перекладу Біблії з грецької на слов'янську мову, в Москву були викликані Арсеній Сатановський та Дамаскин Птицький, що «...божественного писання ведущи и елинскому языку навичны» [11, с. 449–450]. Але Київський митрополит та ігумен Братського Богоявленського монастиря відрядили в Москву Арсенія Сатановського та Єпифанія Славинецького замість Дамаскина Птицького, оскільки Птицький був монахом Києво-Печерської лаври, що не залежала від волі митрополита і підпорядковувалась Константинопольському патріарху. Разом з ними був відряджений київський старець Феодосій, якому були надані грамоти від митрополита Сильвестра Косова та ігумена Братського монастиря Інокентія Гізеля на ім'я царя. В цих грамотах митрополит та ігумен обіцяли царю бути готовими направляти в Москву вчених монахів [10, с. 18–19]. Старець Феодосій засвідчив також, що Славинецький своїми знаннями може бути більш корисним для Москви, ніж Дамаскин Птицький, який залишився в Києві [10, с. 21]. Єпифаній Славинецький відіграв важливу роль в історії російської літератури другої половини XVII століття [3, с. 70]. За 26 років життя в Москві він залишив після себе понад 150 оригінальних і перекладених праць [17, с. 140–141].

З приєднанням у середині XVII століття значної частини українських земель до Росії поширення українських книг посилилось, і головним чином через те, що представники українського православного духовенства отримали більшу політичну вагу, ніж це було раніше. Московський уряд також був зацікавлений в українській

літературі, надаючи кошти на книгодрукування. Так, у 50-х роках XVII століття Чернігівський єпископ Лазар Баранович отримав значну суму на друкування збірника проповідей «Меч Духовный», причому рукопис твору Барановича навіть не потрапив під попередню цензуру [20, с.3].

Прибувши 12 жовтня 1666 року в Москву для участі в соборі, на якому мав бути присутній патріарх Никон, Баранович привіз значну кількість надрукованого напередодні твору і звернувся до уряду по сприяння у поширенні «Меча Духовного» в Московській державі. Твір Барановича був схвалений собором, а московський уряд, у свою чергу, дозволив продавати «Меч Духовный» у Москві і взяв на себе зобов'язання розповсюдити його в Московській державі. Книги були розіслані по єпархіях і монастирях, які повинні були заплатити за кожен екземпляр по три рублі, імовірно, виплативши Лазарю Барановичу таким чином належну суму за книги [20, с.4].

Особливо швидко і в великій кількості стали поширюватись київські книги в Москві при патріархові Йосафі II (1667–1672), а саме, коли цензура деяких книг, які привозили до Москви, була доручена Симеону Полоцькому, вихованцю Києво-Могилянського колегіуму. Навіть київський воевода Бутурлін у 1688 році, за дорученням царів Івана та Петра Олексійовичів і царівни Софії Олексіївни, подавав чолобитну грамоту, в якій звітував про книги, що друкувались у друкарні Києво-Печерської лаври [18, арк.1]. Це свідчить про те, що з послабленням церковної цензури українські книги викликали зацікавлення царського двору.

В 1669 році російська цензура схвалила твори Інокентія Гізеля «Мир с Богом человеку», який було дозволено продавати в Москві, та представлений в рукописі новий збірник проповідей Лазаря Барановича «Трубы словес проповедных» [6, с.101–102]. На початку 1669 року Лазар Баранович направив у Москву ігумена Моксаковського монастиря Єремію Ширкевича з проханням про те, щоб його новий твір «Трубы словес проповедных» був надрукований у Московській друкарні. Так, у травні 1669 року, в листі до Симеона Полоцького Баранович писав: «Посылаю в типографию его царского величества все милостивейшаго государя нашего, трубы на праздники нарочитые, с гербом его царского величества. – В прославление имени Господа Бога, сколь благосклонно принял ты, яко воин его царскаго величества меч, столь снисходительно да преклонится ухо к трубам» [9, с.86–87].

В серпні 1669 року, за порадою Лазаря Барановича, архімандрит чернігівського Єлецкого монастиря Йоаникій Галятовський надіслав у Москву кілька екземплярів щойно надрукованої його книги «Мессія Правдивый». В підготовлені спеціально для царя екземпляри була вміщена передмова, присвячена Олексію Михайловичу. Цар прийняв книгу і відзначив автора похвалою та грошовим подарунком. Слід вважати, що і твір Галятовського пройшов цензуру і був схвалений, оскільки цензором був усе той же Симеон Полоцький. У 1670 році Йоаникій Галятовський привіз до Москви свої популярні в Україні твори: збірник проповідей «Ключ разумения» (1659), «Казаня приданій до книги Ключ разумения, названном» із знаменитою «Наукою короткою, албо способом зложеня казаня» (1660), збірник дидактичних новел «Небо новое» (1665) та трактат «Месія правдивый» (1669). Найбільшою популярністю з цих книжок серед російських читачів відзначався збірник «Небо новое», що в 1677 році був перекладений «на истинный широкословенороссийский диалект» монахом Саво-Сторожевського монастиря Феоданом [3, с.71]. У Москві Галятовський виголосив кілька промов і проповідей, у тому

числі «Слово до пресветлого и благочестивого царя и великого князя Алексея Михайловича» [21, с.1–13]. Полемічний трактат українського письменника польською мовою «Labeledz» (1679), спрямований проти турецького й татарського нашествия, із цікавими й повчальними відомостями про воєнну тактику й стратегію, за спеціальним наказом Петра I було перекладено російською мовою для практичних потреб під час азовських походів 1695–1697 років та російсько-турецької війни 1710–1711 років. Уже в XIX столітті російською мовою були також перекладені полемічна «Rosmowa białocerkiewska», два рази «Месія правдивий» та один раз збірник «Небо новое» [3, с.71].

Вільний продаж українських книг у Москві швидко розвивався, тим більше, що єдина в Москві друкарня не мала змоги друкувати книги в достатній кількості [20, с.5–6]. Імовірно, саме з цієї причини архимандритові Саво-Сторожевського монастиря Варнаві, який за дорученням царя супроводжував до Києва Александрійського патріарха Паїсія, було доручено домовитися з архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем про те, щоб у Києво-Печерській друкарні друкувались книги для московського уряду. За складеним у Москві проектом, за друкування книг передбачалося заплатити значну для того часу суму в тисячу рублів, причому папір мав надходити з Москви.

Спочатку Києво-Печерській друкарні було запропоновано надрукувати нове видання книги «Беседы на Деянія Апостольскія», яка мала бути дослівно передрукована з більш раннього московського видання [5, с.74]. Проте архимандрит Києво-Печерської лаври – Інокентій Гізель з різних причин відхилив замовлення і запропонував купити за невисоку ціну 200 примірників тієї ж книги, що була надрукована раніше і залишалась нерозпродана. В Москві відмовились придбати старе видання, хоч і за прийнятною ціною, але було дозволено продавати книги в Москві за вільною ціною [20, с.6].

Інокентій Гізель скористався дозволом. У березні 1672 року до Москви прибули київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і слуга Києво-Печерської лаври Матвій Федоров, які привезли на продаж 539 примірників різних книг та значну кількість «Печерских листков». Кілька місяців потому Інокентій Гізель направив до Москви Олексія Мушича та Тимофія Кушву з партією книг на продаж. Точна кількість привезених книг невідома, але відомо, що після тривалої торгівлі залишились не проданими близько трьохсот книг.

Кияни добре знали, на які книги був більший попит у Москві. Тому сюди привозили багато книг польською мовою. Польська мова для бояр та інших освічених представників московського суспільства другої половини XVII століття мала таке саме значення, як і французька в тому ж суспільстві в XIX столітті.

Після смерті патріарха Йосафа II, в часи якого цензура, завдяки Симеону Полоцькому, поблажливо ставилась до українських книг, уряд вирішив обмежити надмірне захоплення такими книгами, і почались ці обмеження з літератури польською мовою. В травні 1672 року видано суворий указ, який забороняв людям усіх чинів на території Московської держави тримати вдома книги польською та латинською мовами і вимагав віддавати ці книги воєводам. Але, незважаючи на цей указ, попит на українські книги в Москві не припинявся. Москва навіть не могла задовольнитись тими книгами, які привозили сюди на продаж, і відправляла посланців у Київ по літературу. Так у вересні 1672 року в Києві, за наказом царя, було придбано дванадцять примірників

Патериків Печерських. Тому не дивно, що Інокентій Гізель на початку 1673 року відряджає в Москву Тимофія Кушву з книгами львівського, кременецького та київського друку на продаж. Точна кількість привезених книг невідома, але про те, що їх було багато, можна здогадатись по кількості найменувань (всього 35). Це була література переважно духовного змісту, хоча серед них і були книги світського характеру – граматики, букварі, книги польською та латинською мовами.

Малоросійський приказ оголосив, що дозволить продаж книг у Москві лише після того, як вони будуть розглянуті і схвалені цензурою. Цензор – митрополит Сарський і Подонський Павло, який керував Печатним двором, при схваленні привезених до Москви книг керувався, передусім, наявністю в Москві відповідних екземплярів. Ті ж книги, яких в Москві не було, – митрополит перевіряв сам. Слід зазначити, що цензор досить негативно поставився до українських книг. Так, в лютому 1673 року було підготовлено рішення митрополита Павла. Кушва отримав дозвіл продавати лише ті книги, текст яких збігався з текстами московських та грецьких книг. Проте Малоросійський приказ зробив деякі поступки. Наприклад, книга «Шестоднев», хоч і відрізнялась від такої самої московського друку, була допущена до продажу через те, що її раніше вже продавали в Москві; книгу «Канонник» дозволено було продавати лише після того, як з неї були видалені сторінки, забраковані цензором. Не були допущені до розповсюдження книги, про які митрополит Павло не сказав нічого ні поганого, ні хорошого, але які раніше в Москві не продавали. Це «Сказание об Иуде» та «Литургия Толковая». Всього цензура не схвалила чотирнадцять найменувань (377 примірників), але уряд все ж таки заплатив за конфісковані книги [20, с.8–14].

Значною була роль українців у російській науковій літературі, хоч і богословські твори авторів українського походження наштовхувались на заборони та переслідування [19, с.339]. Найпомітнішою історичною працею тих часів став «Синописис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-российскаго народа», вперше опублікований 1674 року в друкарні Києво-Печерської лаври за вказівкою архімандрита Інокентія Гізеля. Найповнішим було київське третє видання 1680 року, а взагалі «Синописис» до середини ХІХ століття витримав понад двадцять видань, поширювався у списках як перший підручник з історії аж до виходу «Краткого российского летописца с родословием» (СПб., 1760) и «Древней российской истории» (СПб., 1766) Михайла Ломоносова, який творчо використав факти та досвід свого українського попередника, а також був прикладом для створення наступних літописів, історичних та художніх творів. «Синописис» став основним джерелом для першої частини рукописної «Истории России» Ф. Полікарпова, написаної за завданням Петра І (1708–1715), для друкованих «Родословий великих князей и царей российских» (1717) Ф. Прокоповича, «Древней российской истории» (1766) М. Ломоносова та «Истории российской» (1768) В. Татіщева. Ремінісценції «Синописиса» бачимо в трагедіях «Тамира и Селим» (1750) М. Ломоносова, «Хорев» (1747), «Синав и Трувор» (1750) і «Семира» (1751) О. Сумарокова, «Россияда» (1778) М. Хераскова, «Вадим Новгородский» (1789) Я. Княжнина, «Рюрик» (1790) П. Плавильщикова, «Дмитрий Донской» (1807) В. Озерова тощо [3, с.74–75].

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. I. Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – К., 1883. – 939 с.

2. Воссоединение Украины с Россией. – Т. I. / П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др. – М., 1953. – 586 с.
3. Історія українсько-російських літературних зв'язків. – Т. I. Дожовтневий період/ Н. Є. Крутикова, Б. А. Деркач, В. Л. Микитась. – К.: Наукова думка, 1987. – 448 с.
4. Голубев С. Т. О начале книгопечатания в Киеве // Киевская старина. – 1882. – Т. 2, № 6. – С. 381–400.
5. Заказ Московского правительства Киевопечерской типографии в 1669 году// Киевская старина. – 1896. – Т. LIII, № 6. – С. 73–79.
6. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. Виталия Эйнгорна// Киевская старина. – 1895. – Т. XLIX, № 5. – С. 101–102.
7. Лексикон словеноросійський Памви Беринди / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / К. К. Цілуйко (відп. ред.), В. В. Німчук (підгот. тексту, вступ. ст.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – XXXVIII+272 с.
8. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К., 1985. – 223 с.
9. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – 364 с.
10. Ротар Ив. Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в. // Киевская старина. – 1900. – Т. LXXI, № 10. – С. 1–38.
11. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Ч. III. – М., 1822. – 540 с.
12. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII, № 2. – С. 183–204.
13. Сумцов Н. Ф. Характеристика южнорусской литературы XVII в. // Киевская старина. – 1885. – Т. XI, № 1. – С. 1–18.
14. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме // Евразийский временник. – Париж: Евраз. кн. изд-во. – 1927. – Кн. 5. – С. 165–184.
15. Українське бароко. – Т. 2 / Дмитро Горбачов, Дмитро Наливайко та ін. – Харків: Акта, 2004. – 412 с.
16. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. 1. 1574 г. – 1-я половина XVII в. / Т. Н. Каменева, А. А. Гусева – М., 1976. – 448 с.
17. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. I. – Казань, 1914. – 878 с.
18. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1 (Грамоти). – Спр. 18.
19. Чижевський Д. І. Історія української літератури. – К.: Академія, 2003. – 567 с.
20. Эйнгорн В. О. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. – М., 1894. – 19 с.
21. Эйнгорн В. О. Речи произнесенные Иоанникием Галятовским в Москве в 1670 году // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1895. – Кн. 4 (175). – С. 1–13.
22. Якобсон Р. Работы по поэтике: Переводы/ [Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова]. – М., 1987 – 464 с.

SUMMARY

Sergiy Zhowty

Effect of Ukrainian spiritual literature on Russia's literature and socio-cultural life in the 17 century

This article is concerned with the impact of Ukrainian spiritual literature on Russia's literature and on the socio-cultural life in the 17-th century. This process is the beginning of a strong influence on Russia's Ukrainian culture that occurred during the second half of 17–18 centuries.